

IMMANUEL KANTNING “SOF AQLNING TANQIDI” ASARIDAGI ASOSIY TUSHUNCHALAR (TRANSCENDENTAL ELEMENTAR TA`LIMOT)

Madolimov Husanboy Shuhratovich

Namangan davlat universiteti o`qituvchisi

Tel: 97 250 48 05 E-mail: husanboy8282@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada nemis faylasufi Immanuel Kantning “Sof aqlning tanqidi” asaridagi insonning Dunyoni bilish imkoni haqidagi fikrlari bayon qilingan va asosiy tushunchalarga izoh berilgan.

Kalit so`zlar: bilish, idrok, estetika, logika, transsendental

ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ В КРИТИКЕ ЧИСТОГО РАЗУМА ИММАНУИЛА КАНТА

Аннотация: В статье излагаются идеи немецкого философа Иммануэла Канта в его «Критике чистого разума» о возможности человека познавать мир и объясняются основные понятия.

Ключевые слова: познание, познание, эстетика, логика, трансцендентальное

BASIC CONCEPTS IN IMMANUEL KANT'S CRITIQUE OF PURE REASON

Resume: The article presents the ideas of the German philosopher Immanuel Kant in his "Critique of Pure Reason" about the possibility of a person to know the world and explains the basic concepts.

Key words: cognition, aesthetics, logic, transcendental

Immanuel Kant "Sof aqlning tanqidi" asari bilan nemis mumtoz falsafasida inqilob qildi. Faylasuf bilish qobiliyati asoslarini tadqiq qiladi va ular cheklangan degan xulosaga keladi. U o`zidan oldingi ko`plab faylasuflardan farqli o`laroq, o`z risolasi bilan Xudoning mavjudligi, ruh yoki dunyoning boshlanishi kabi muammolarni inson aqli hal qila olmasligini tushuntiradi. Kant zamonaviy konstruktivizmni bashorat qilib, insonning idrok etish imkoniyatlari cheklanganligini ta'kidlaydi. Kant o`z falsafasi orqali empirizm va ratsionalizmni yarash-tirmoqchi bo`ldi, lekin u ko`pchilik haqiqiy dunyo, ya`ni “o`zida”ni hech qachon bilmaydi, degan tushkun xulosa bilan rad etdi. “Sof aqlning tanqidi” asari, shubhasiz, jahon adabiyoti durdonalaridan biri hisoblanadi.

Biroq, falsafa fanini o`zlashtirmagan o'quvchi Kant ta`limotini deyarli tushunmaydi. [1]¹

“Sof aqlning tanqidi” Immanuel Kantning asosiy asari bo`lib, u 1781-yilda nashr etgunga qadar o`n yilga yaqin ishlagan. Kitob dastlab mutolaa qiluvchilar uchun murakkabligi sababli tushunarli bo`lmadi, shuning uchun Kant 1787 yilda kengaytirilgan versiyasini nashr etdi. Asar inson bilishining asoslarini aniqlashga harakat qiladi: Biz nimani bila olamiz va nimani bila olmaymiz? Kant fikricha, Dunyo haqida umuman biror narsani bilish uchun bizga ham hissiy idrok, ham aql kerak bo`ladi.

Bizning tajribamizdan mustaqil bo`lgan va ayni paytda zarur bo`lgan ikkita narsa bor: makon va vaqt. Inson tafakkuri har qanday narsani bilish uchun makon va vaqtni nazarda tutishi kerak. Odamlarda mulohaza qilishning asosiy shakllari, toifalari mavjud. Biz ulardan o'z tasavvurlarimiz va tushunchalarimizni shakllantirish uchun foydalanamiz.

Dunyoni qanday ko`rishimiz bizning sezgi va idrokimizga bog`liq. Biroq, biz "narsa o`zida" ni haqiqatdan ham ularni qabul qilganimizdek yoki unday emasligini hech qachon bila olmaymiz. Bu olamdan tashqarida joylashgan (masalan, ruh yoki Xudo) narsalarning mavjudligini (yoki yo`qligini) aql bilan isbotlab bo`lmaydi. Shunga qaramay, bunday «tartibga soluvchi g`oyalar» haqida aql yordamida fikr yuritish mumkin va lozim.

Kant falsafasi ham inqilobiy, ham davr kashfiyoti edi. Nemis idealizmi Fixte, Hegel, Shelling ta`limotlari Kant falsafiy qarashlaridandan rivojlandi.

Metafizikaning jang maydoni. Odamlar fikrlaydi - bu bilan ular hayvonlardan farq qiladi. Biroq, sog'lom fikr va aql ham katta muammolarni keltirib chiqaradiki, odamlar javob bera olmaydigan savollarga duch kelishadi. Muqarrar ravishda yuzaga keladigan savollar (masalan, koinotning boshlanishi yoki Xudoning mavjudligi haqida), lekin bilim ularni chetlab o'tadi. Bular metafizikaning muammolari bo`lib, metafizika jismlar ortida nima yotganini o'rganadi. Dunyoda mavjud bo`lgan hamma narsa fizikdir. Undan tashqariga chiqadigan hamma narsa (masalan, hayotning ma'nosi haqidagi savol) metafizika sohasiga tegishli. Bu shuningdek, juda muhim savolni o'z ichiga oladi: biz umuman olganda nimani bila olamiz? Ratsionalistlar aqlga tayanadilar va empiristlar uni haqiqiy deb qabul qilishdan oldin hamma narsani “tajriba qilish”lari kerak. [2]²

¹ Ludwig R., „Kant fuer Anfaenger (Kritik der reinen Vernunft)“, Deutscher Taschenbuch Verlag, Muenchen – 1995

² Kant Werke, Band II, Insel Verlag, Wiesbaden – 1956

Kopernikcha burilish. Bilish haqida gap ketganda, kishi asosiy muammoga duch keladi. Tadqiqotchi va tadqiqot ob'yekti bir-biriga ma'lum munosabatda bo'ladi. Hozirgacha inson ongi o'zi tekshiradigan ob'ektlar tomonidan boshqariladi, deb taxmin qilingan. Shunday qilib, kashf qilinishi kerak bo'lgan hamma narsa ongga kiritilgan. Inson o'z aql-zakovati bilan idrok eta olmaydigan hodisalarga duch kelganida muqarrar ravishda taslim bo'lishi kerak. Demak, Kopernikgacha bo'lgan davrdagi odamlar yulduzlarning yer atrofida aylanishi haqida noto'g'ri fikr bildirganidek, bunday gnoseologiya noto'g'ri. Kopernik vaziyatni o'zgartirdi: quyosh yer atrofida aylanmaydi, aksincha, yer quyosh atrofida aylanadi! Bu “Kopernik burilishi”, tafakkurdagi inqilob metafizikada ham sodir bo'lishi kerak: idrok narsalar atrofida emas, narsalar idrok atrofida aylanadi. Idrok barcha bilimlarning o'lchovidir. Shuning uchun, biz faqat idrok qila oladigan narsalarni tushunamiz. Bu shuni anglatadiki, biz tushunarsiz dunyoni yordamchi konstruktsiyalar bilan tushuntiramiz. Agar biz teleskop bilan qaraydigan bo'lsak, ma'lum bir sayyorani "kosmosdagi narsa" yoki "Saturn" deb ta'riflashimiz mumkin. Biroq, biz unga nom yoki atama qo'yganimizda, “narsa o'zida” o'zgarmaydi. Biz “narsa o'zida”ni umuman bilmaymiz.

Analitik va sintetik hukm. Bizning hislarimiz bilim uchun boshlang'ich nuqtadir. Biz sezgilarimiz orqali boshdan kechirgan yoki o'zlashtirgan hamma narsa empirik deb ataladi, lekin tajribadan kelib chiqmagan tushunchalar ham bor. Bunday bilishlar aprior (lot. “prior”-oldin, oldindan) bilishdir. Aksincha, tajribaga asoslangan bilim aposterior (lot. “post”-keyin) bilim deb ataladi. Aprior bilim bir vaqtning o'zida zaruriy va umumiy bo'lishi kerak. “Shimmel oq otdir” degan gap ana shu shartlarga javob beradi. Bu jumla ham analitik hukmning namunasi. "Analitik" atamasi sub'ekt va predikat (yoki: ot (bosh so'z) va tavsiflovchi (epitet) mos keladigan va bir-birini majburiy ravishda to'ldiradigan hukmlarni tavsiflash uchun ishlatiladi. Bu sintetik mulohazalardan farq qiladi: har doim tajribadan olingan ma'lumotlar qo'shiladi. “Mening qo'shnim baxil” jumlasida “qo'shnim” so'zi uning ziqna ekanligini anglatmaydi. Faqatgina tajriba gapiruvchiga bu (sintetik) hukmni chiqarishga imkon beradi. [3]³

Bilish shartlari nima? Analitik mulohazalar bilan odamlar har doim “o'z o'qi” atrofida aylanadilar. Faqat sintetik hukmlar yangi tushunchalar olib keladi. Asosiy savol: aprior sintetik hukmlar ham bormi? Mavjud. Buni fizika, geometriya yoki matematikada osongina isbotlash mumkin. Matematikada “ $7+5=12$ ” umumiy va zaruriy (ya'ni aprior), lekin ayni paytda sintetikdir, chunki “12” soni boshqa raqamlardan ham tuzilishi mumkin. Oxir oqibat, “Sof aqlning tanqidi”ning mohiyati

3 Karsten Worm, ViewLit - Professional Literatur im Kontext, InfoSoftware, <http://www.infosoftware.de/>

shundan iboratki, barcha bilimlarning asosi nima ekanligini aniqlash. Bu bizning bilimimiz shartlari haqida so'raydigan transsendental falsafa (lot. *transcendere* - tashqariga chiqish) hisoblanadi.

Transsendental estetika. Transsendental estetikaning elementlari (estetika bu yerda go'zallikni o'rganishni anglatmaydi, balki uning asl ma'nosida anglash kerak – yunoncha *esthesis*-idrok qilish, sezish), ya'ni idrok imkoniyatlarini o'rganish hamisha intellekt va hissiy idrokdir. Birisiz ikkinchisi foydasiz:

1. Mazmun bilan to'ldirib bo'lmaydigan sof intellektual tushunchalar bo'sh. Biror narsa haqida tasavvurga ega bo'lish uchun idrokka sezgi kerak bo'ladi. Misol: Nemischa "Hund" so'zi bu nemis tilini bilmaydiganlar uchun hech nimani anglatmaydi. Ushbu tilni o'zlashtirganlar it tushunchasi haqida tasavvurga ega bo'ladi.

2. Tushunchalari mavjud bo'lmagan sof qarash (mushohada) so'qirdir. Misol: Birorkim bilmagan, vazifasi noma'lum bo'lgan birorta texnik vositani ko'zdan kechirganda, tushunchalarsiz ushbu vositani ishlata olmaydi.

“(...) ich erkuehne mich zu sagen, dass nicht eine einzige metaphysische Aufgabe sein muesse, die hier nicht aufgeloeset, oder zu deren Aufloesung nicht wenigstens der Schluessel dargereicht worden.”

“(...) Aytishga jur'at etamanki, bu yerda hal qilinmagan yoki hech bo'lmaganda uning yechimini kaliti ko'rsatilmagan birorta metafizik muammo bo'lmasligi kerak.” [4]⁴

Transsendental mantiq: Kategoriyalar. "Sof" bo'lgan ikkita hissiy sezgi mavjud, ya'ni aprior deb hisoblanishi mumkin va ular hech qanday tajribasiz bizning idrokimizga ta'sir qiladi:

1. Makon: makon to'grisidagi tasavvur zaruriyatdir. Buni chetlab o'tib bo'lmaydi. Biz uydagi xonani tasavvur qilishimiz va turli xil xonalarni ketma-ket xayoldan o'chirib tashlashimiz mumkin, lekin oxirida har doim qandaydir turdagi xona qolishi kerak.

2. Zamon: Bu makon bilan ham bog'liq. Muayyan harakatlar turli vaqtlarda sodir bo'lishini tasavvur qilish mumkin bo'lsada, vaqtning mavjud yoki mavjud emasligini tasavvur qilib bo'lmaydi. Harakat qandaydir vaqt tushunchasi bilan bog'lanishi kerak. Zamon va makon bizning tafakkurimizning yordamchi konstruksiyalari emas (bunda ular tushunchalar bo'lar edi), balki sezgi. Ular bizga hissiy jihatdan ta'sir qiladi.

Idrok uchun transsendental estetika, tafakkur uchun transsendental mantiq zarur bo'ladi. Ular aprior kuchga ega bo'lgan fikrlash qonunlari yoki tamoyillari bilan bog'lanadi. Ular tajriba yoki hissiy taassurotlarga bog'liq bo'lmasligi kerak, ular

4 ⁴ Kant Werke, Band II , Insel Verlag, Wiesbaden – 1956

elementar bo'lishi kerak, ya'ni bir-biri bilan bog`liq emas va ularni to'liq tushunish mumkin bo'lishi kerak. Har safar idrokimizni ishlatganimizda, biz dunyo haqida biror bir fikrga kelamiz. Biz fikrlashning turli shakllaridan foydalanamiz kategoriyalar deb ataladi:

Miqdor: birlik, ko'plik, umumiylik

Sifat: voqelik, inkor, cheklash

Munosabatlar: nasl va tiriklik, sabab va tobelik, jamoa

Modallik: imkoniyatga qarshi imkonsizlik, mavjudlik va yo'qlik, zarurat va tasodif.

Insonning atrof-muhitni bilish jarayoniga I. Kant asardagi Elementar ta`limot bobida yuqorida keltirilgan atamalar bilan ta`rif bergan. Immanuel Kantning “Sof aqlning tanqidi” asaridagi murakkablik olim tomonidan ishlatilgan grekcha va lotincha atamalar aynan o`sha tilda bildiradigan mazmunni to`liq saqlangan holda ishlatilgani hamda asar yozilguniga qadar bilish muammosi boshqa faylasuflar tomonidan berilmagan ta`riflar asosida tahlil qilingani bilan ham bog`liq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Fischer N. „Die philosophische Frage nach Gott“, Bonifatius GmbH Druck · Buch · Verlag Paderborn – 1995
2. Kant Werke, Band II , Insel Verlag, Wiesbaden – 1956
3. Ludwig R., „Kant fuer Anfaenger (Kritik der reinen Vernunft)“, Deutscher Taschenbuch Verlag, Muenchen – 1995
4. Karsten Worm, ViewLit - Professional Literatur im Kontext, InfoSoftware, <http://www.infosoftware.de/>